

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

QARAQALPAQ XALÍQ JUMBAQLARÍNDAGÍ AYÍRÍM TOPONIMLER HAQQÍNDÁ

Abishov Genjebay Matjanovich,
QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası
docenti, PhD

Sársenbaeva Biybinaz Sansızbay qızı
Lingvistika (qaraqalpaq tili) 1-kurs
magistranı

Annotaciya. *Bul maqalada qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri hárbir xalıqtın biybaha baylıǵı bolıp, olarda sol xalıqtın tariyxı, turmıs tárizi, milliy úrp-ádet dástúrleri hám mádeniyatı óz kórinisin tabadı.*

Tayanısh sózler. *Xalıq awız eki dóretpeler, milliy úrip-ádetler, dastanlar, jumbaqlar.*

Xalıq awızeki dóretpeleri hárbir xalıqtın biybaha baylıǵı bolıp, olarda sol xalıqtın tariyxı, turmıs tárizi, milliy úrp-ádet dástúrleri hám mádeniyatı óz kórinisin tabadı. Sonlıqtan da, olardı ata-babalarımız kózdiń qarashıǵınday saqlap keyingi áwladqa jetkerip beredi.

Biz bul jumısımızda folklorlıq dóretpelerdiń kishi janlarınıń biri bolǵan jumbaqlardıń leksikalıq quramında ushırasatuǵın toponimlerge tallaw jasaymız.

Toponimlerdiń semantikası adamnıń tábiyat penen óz ara baylanısınan maǵlıwmat beredi. Ol tilimizdegi sóz jasaw usılları, sóz jasawshı birlikler, qubılıslar, nızamlılıqlar tiykarında iske asadı. Toponimler xalıq awızeki dóretpeleriniń ayırım túrlerinde ónimli, ayırımlarında ónimsiz qollanılǵan. Jumbaqlardıń quramında da toponimlerdi siyrek jaǵdaylarda ushıratamız. Olardı úyreniw arqalı xalqımızdıń ótmishtegi turmısı, qonıs basqan aymaqları boyınsha bay maǵlıwmatlarǵa iye bolamız.

Bir náirse qarańǵıda kózin jumǵan,
Qayǵısız párwayılıqtan kewli tınǵan,
Máǵrip-Mashırıqtı oylap biler,
Biyhuwda basqalarǵa janı ashıǵan. (*bayıwlı*) [432:20215]

Bir qus kórdim, gúzde ketip, báhár kelgen,
Qurgán uyası insan úyine sán bergen.
Máǵripten Mashırıqqa ketse de gúzde,
Mákanın umıtpaydı bir úyrengen. (*qarlıǵash*) [431:2015]

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaqı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Bul eki jumbaqa *Mağrip*, *Mashriq* toponimleri qollanılğan. *Mağrip* bul arab tilinde jónelisti, biziñ tilimizge awdarmalağanda batıstı bildiriwshi atama bolıp, ol ayırım dereklerde “ğarb” formasında qollanılğan. Tariyxıy tárepten alıp qaraytuğın bolsaq, Mağrip musulmanlar hókimranlıqı dáwirinde Pireney yarım atawı, Malta hám Citciliyanı da óz ishine alğan. Al, búgingi künde bolsa, Tunis, Jazayır, Marakash hám Batıs Saharanı óz ishine aladı. *Mashriq* sózi de arab tilinde jónelisti, shıǵıstı ańlatıp, shıǵıs arab mámleketlerin, yaǵnıy, Suriya, Iraq, Palastin hám Iordaniyanı óz ishine alğan aymaq [120:2020].

Birinshi jumbaqa bayıwlınıń ayrıqsha belgisi sıpatında kózleri atap ótilgen. Sebebi bayıwlınıń kózi júdá úlken bolıp, kóz uyalarına bekkemlep ornatılğan. Sonlıqtan da, ol basqa bir tárepke qaraw ushın basın buradı, onıń bası qálegen tárepke burıla aladı. Onıń kózleri alıstı, uzaq aralıqlardı qarańǵıda da jaqsı kóredi, biraq júdá jaqın aralıqta hesh nárseni kóre almaydı [4]. Jáne de onıń tábiyatına biyparwalıq tán. Kópshilik shıǵarmalarda bayıwlı danalıqtıń simvolı retinde alıp qaralǵanıday, jumbaqtıń keyingi qatarında da onıń aqıllılıǵı sóz etilgen.

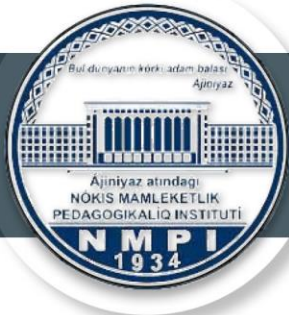
Ekinshi jumbaqa qarlıǵashtıń ózine tán ózgeshelikleri óz sáwleleniwın tapqan. Dáslepki qatarlarda onıń jasaw tárizi, adamlardıń úyine uya salıwı, onıń úyge qut-bereket alıp keliwi sıyaqlı gilt sózler berilgen. *Mağripten Mashriqqa* ketse de, qatarı arqalı batıstan-shıǵısqa, yaǵnıy qay jerge ketse de, óziniń qonıs basqan jerine qaytıp keletuğın sadıq qus ekenligi bildirilgen.

Balqan tawdıń basında,
Balıq ketip baradı,
Quyırıq-qalashı bawrına,
Tiyip ketip baradı. (*bult*) [414:2015]

Bir náirse ózi jalǵız joq denesi,
Adamǵa aqıl qossa bar keregi,
Jaylaydı jazı-qısa *Qattaǵardı*,
Bar eken seksen segiz dóńgelegi. (*shıǵır*) [393:2015]

Atası at ertlegenshe,
Balası *Pamirge* baradı. (*tútin*) [416:2015]

Balqan tawı Bashqırıstannıń Davlekanov rayonu, Bugilmino-Belebeev tawlıǵındaqı shoqqı bolıp, ol Aslıkól jaqınında jaylasqan. Onda hár qıylı júdá siyrek

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

ushirasatuǵın ósimlikler, shópler ósetuǵın sulıw jer bolǵan. Qaraqalpaq xalqı XVI–XVIII ásirlerde bul jerde qonıs basqan [108:1990]. Bul jumbaqta toponimniń qollanıwı olardıń turǵan jeri bolıwına hám tawdıń sulıw kórinisi, biyikligine baylanıslı bolsa kerek. Sebebi jumbaqtıń keyingi qatarlarında kók-kómbek aspan álemin misalı kók teńiz retinde qarap, jel quwıp baratırǵan bulttı tawdıń shoqqısın aralap júzip baratırǵan balıqqa teńeydi. Bunnan keyingi jumbaqta da *Pamir* tawınıń bálentligi, uzaqlıǵı názerde tutilǵan.

Qattaǵar kanalı áyyemnen ata-babalarımızdı suw menen támiyinlep turǵan. Házirgi kúnde de Qattaǵar hám Qızketken úlken eki magistral kanal bolıp, tek ǵana qalalardıń emes, bálkim pútkil respublikanıń suw tarmaqları esaplanadı. Bunda tiykarǵı gáp shıǵır haqqında bolıp, onıń dúzilisi, adamlar tirishiligi ushın áhmiyetli ekenligi sıpatlap beriledi.

Sasıqkólde iyt úrer. (qurbaqa) [429:2015]

Kóktawdıń bası jariq. (iyne) [396:2015]

Aq kúshigim ańq etti,

Dawsı *Xiywaǵa* jetti. (mıltıq) [398:2015]

Joqarıda keltirilgen birinshi misalda, *Sasıqkól* dep qurbaqa jasaytuǵın balshıqlı, jaǵımsız iyisli jer názerde tutilǵan bolıp, qurbaqalardıń dawısı iyttiń úriwine uqsatılǵan. Bunda qurbaqalar iytler sıyaqlı óz mákanın, yaǵnıy kóldi qorıqlaydı degen mániste emes, al sol jerde jasaydı degen mánide qollanılgan. Bizniń pikrimizshe, onıń Qazaqstan Respublikasında jaylasqan *Sasıqkól* menen baylanısı bolmasa kerek.

Keyingi jumbaqta *Kóktaw* toponimi arqalı iyne názerde tutilǵan bolıp, onıń reńi hám basınıń tesik bolıwı sıyaqlı maǵlıwmatlar berilgen. Al sońǵı jumbaqta *Xiywa* toponimi qollanılgan. Qaraqalpaq xalqınıń tariyxı Xiywa xanlıǵı menen tıǵız baylanıslı bolıp, xalqımız belgili dáwirler dawamında Xiywa xanlıǵınıń quramında, oǵan baǵınıp jasaǵan. Xiywa xanlıǵı qaraqalpaqlar jasaytuǵın jerden alısta jaylasqan. Sonlıqtan da, bul toponim jumbaqta mıltıqtıń dawsınıń júdá qattı shıǵıwın, uzaq aralıqqa jetiwin ańlatıw ushın qollanılgan bolsa kerek. Aq kúshik obrazı arqalı mıltıq jumbaqlanǵan. Bunda onıń kólemi, sırtqı reńi názerde tutilǵan. Basqa tárepten alıp qaraganda, bul belgili bir siyasiy jaǵdaylarǵa da baylanıslı qollanılgan bolıwı múmkin. Ol dáwirde qaraqalpaqlar arasında qanday másele bolsa da, ol Xiywa

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

xanlıǵı tárepinen sheship otırılǵan. Xalqımızdın súyikli erteklerinen biri “Sheshen bala” erteginde de bul epizod ushırasadı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq jumbaqlarınıń leksikalıq quramında toponimler jiyi qollanılmaǵan bolsa da, biz olardı ilimiy kóz qarastan izertlew arqalı ótmishtegi ata-babalarımızdın jasaǵan, sawda-satıq islerin alıp barǵan, sonday-aq, olardıń ózleri kórgen yáki esitken aymaqları boyınsha az da bolsa maǵlıwmatlarǵa iye bolamız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh., Tolıbayev X. Lingvokulturologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020. – 140 b.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. (100 томлық). 88-100 том. – Нөкіс: Илим, 2015. – 544 б.
3. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ аўызеки халық дәретпелери. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990. – 216 б.
4. <https://uz.petmynet.ru/4855-owl-bird-owl-lifestyle-and-habitat.html>.